

ЧЕРНІГІВ 2018 випуск 5(8)

Чернігівські старожитності

науковий збірник

Національний
архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів старожиттєвий»

Центр пам'ятокнаук
Національний академічний науковий центр
Української історико-культурної спадщини
пам'яток історії та культури

ЧЕРНІГІВСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

Збірник наукових праць

Випуск 5 (8)

Чернівці
Видавництво «Десна Поліграф»
2018

Ольга ШЕВЧЕНКО
(Чугуїв)ІНКОРПОРАЦІЯ СТАРООБРЯДНИЦТВА
В ОФІЦІЙНЕ ПРАВОСЛАВ'Я

(на прикладі старообрядницької общини м. Чугуєва)

В статті аналізується взаємодія старообрядництва та офіційного православ'я у Чугуєві, виявлені методи, застосовані старообрядцями для того, щоб зберегли свою віру, не дивлячись на всі гоніння як царської влади, так і утіски радянської влади. Розглянуто і питання взаємодії старообрядницької громади та місцевої влади, в тому числі і військової.

Ключові слова: старообрядці; Чугуїв; православ'я; сектантство; розкол.

На сьогодні однією із найменш вивчених тем в історії старообрядців, які протягом тривалого часу проживали на українських землях та своєю діяльністю помітно впливали на господарське, соціальне та культурне життя різних регіонів. Проте останнім часом з'явився ряд дослідників, роботи яких присвячені даному питанню. Здебільшого, вони розглядають статистичні дані, чи традиції старообрядництва на певних територіях і, здебільшого, в рамках XIX–початку XX ст. Метою ж даного дослідження є питання інкорпорації старообрядництва у офіційне православ'я на прикладі старообрядницької общини Чугуєва.

Взагалі, поняття «старообрядництво» вченими трактується по-різному та є окремою науковою проблемою, проте ми скористаємося визначенням, що старообрядництво – це загальна назва релігійного руху, який виник у Російській імперії у середині-другій половині XVII століття. Його поява була спричинена низкою богослужбових реформ та виправленням церковних книг Патріархом Московським Никоном. Суть реформ полягала у наближенні російських обрядів та богослужбових текстів до грецьких зразків, введення триперстного хресного знамення замість двоперстного тощо. Частина духовенства і простих людей категорично не сприймали ці нововведення, намагалися їм протистояти, їх почали називати розкольниками або старообрядцями. До цього часу вони зберігають свої традиції і переконання щодо необхідності відновлення старої віри.

Московський Собор 1666–1667 років засудив прихильників старої віри, з цього часу рух починає розвиватися самостійно. Основним ідеологом старообрядництва вважається протопоп Авакум. Серед старовірів склалися декілька релігійних організацій (так звані толки та згоди), кожна з яких вважає себе Православною Церквою [1].

Перша офіційна згадка про старообрядців у нашому місті датується 1724 роком, коли Чугуївський Успенський православний монастир був закритий, як не дивно, саме за перекошування старообрядців. Пізніше за ту ж провину був закритий і Кочетокський Володимирський православний монастир. Проте, коли старообрядці вперше з'явилися у Чугуєві, достеменно не відомо. Відомий дослідник церковної старовини Філарет Гумилевський писав, що в Чугуєві та його околицях розкол існує здавна. На його думку, «при царях Олексії та Федорі засилали сюди розкольників у числі інших державних злочинців, таких як стрільці, що брали участь у заколоті 1683 року. Філарет вказує, що в Чугуєві ткали на вільно життя всі вільнодумці з різних куточків країни [18, с. 103–104]. Ще у 1675 році в Чугуєві був зісланий воякою Федір Прокопович Соковнин,

який брат дуже активної прихильниці старої віри боярині Морозової [1, с. 274]. Можливо, саме це стало одним з поштовхів для активного переселення на дану територію прихильників старообрядництва. Та це все припущення, а документально зафіксовано, що архієпископ Досифей 4 липня 1732 року доносить Святому Синоду, що «в містах Курську, Обояні, Чугуєві, Яблоніві, а також в селах і містах по Дінцю немов мор поширюються секти розкольників, які спокушають православних, вводять їх в оману». На це донесення Досифея Синод відреагував швидко. Білгородському губернатору було послано суворе розпорядження про надання допомоги в боротьбі з розколом. Відомі і факти такої допомоги. В жовтні 1732 року капітан Стремоухов з Чугуєва надіслав до канцелярії архієпископа Досифея трьох розкольників, які спочатку були православними, а потім перейшли в розкол [18, с. 105].

В кінці 1750–на початку 1760-х років трьома ченцями – Данилом, Герасимом і Германом був створений старовірський Чугуївський монастир поморської згоди, який поповнився й місцевими жителями. У їх числі була й Марина Серікова. Данило постриг її у схиму, поклавши початок жіночій обителі, число насельниць якої в різні періоди доходило до 30–40 чол. У 1806 р. Чугуївський старообрядницький монастир був розгромлений владою, проте в 1825 р. його відновили [2, с. 82–86].

Основна кількість старообрядців сконцентрувалася в слободі Осинівці і значно перевищувала число православних жителів. Це, навіть, призвело до того, що місцева церква досить довго перебувала в занедбаному стані за малою кількістю парафіян.

На думку харківського дослідника старообрядництва Слобожанщини [13]. Ця XVII ст. був одним з найбільших центрів старообрядництва Єрмеєва, Чугуїв з кінця XVIII ст. був одним з найбільших центрів старообрядництва Слобожанщини [13]. Ця думка підтверджується архівними матеріалами. Так, у 1816 р. у Чугуєві проживали представники двох старообрядницьких згод: Поморської та Ветківської [4, арк. 54]. У вєтківців Чугуєва була своя каплиця, розташована у будинку міщанина Заморуєва, перебудована в 1803 році [3, арк. 4]. Дві інші каплиці належали старообрядцям Поморської згоди, одна була побудована приблизно в 1796 році, а друга – близько 1746 року. Письмових дозволів на будівництво цих каплиць у старообрядців не було, проте, військовим керівництвом каплиці було дозволено не запечатувати, однак, главу над каплицею наказано було знищити і найсуворіше стежити, щоб нових каплиць надлаштовано не було. Таким чином, чисельно поморці у Чугуєві домінували: згідно рапорту Чугуївської військової канцелярії від 28 лютого 1817 р. у Чугуєві проживало 1062 представника Поморської згоди та 52 – Ветківської [5, арк. 34–55]. Це й не дивно, адже Чугуїв був одним з найбільших центрів Поморської згоди у Наддніпрянській Україні.

Архівні справи зберегли й інформацію про відмінності в обрядовості цих двох старообрядницьких згод: «Обряд цих (поморських – прим. авт.) старообрядників полягає в тім, що вони ніколи не ходять до православної церкви, а збираються в особливі побудовані хати, зроблені на манер церкви без вівтаря з хрестом восьмиконечним під назвою каплиць, і обраний з них старший відправляє чини, а також виконує хрещення над немовлятами їх секти і поховання.

Аж ніяк не закликаючи священників в будинки свої крім вінчання, яке відбувається в церкві, деякі приносять до церкви немовлят до хрещення, однак же по вінчанні тому і після хрещення читають по обряду своєму над ними ж молитви, новоприбулих в їх секту неодмінно своїми обрядами перехрещують, не моляться іконам, що є в будинках, які не належать їх секти і більшість ікон їх повинні бути старовинного письма і литі з міді. Спосіб життя по положенню їх повинен бути строгий, дотримуючи з точністю пости не їдять і не п'ють з одного посуду з людьми, що неприналежні їх секти... В основному, це

службовці, відставні військові, вдови військових, міщани».

Ветковці, які проживають в Чугуєві: «У них є особливо влаштовані хати під назвою каплиці і мають вони священників з таких, які позбавлені по духовенству своєму сану і руки благословення якого в Чугуєві немає, а виправляють свої потреби звичайними священниками тільки після приїзду священника з вибору їх, виконують над ними ж свої обряди. Життя їх є звичайним і нічого відмінного немає» [5, арк. 58].

Проте в подальшому, здебільшого, зустрічаємо в документах загальну назву старообрядці, чи й взагалі розкольники, без розподілу їх на толки.

Цікаво, що говорячи про появу та розповсюдження старообрядництва у Чугуєві в кінці XVII—на початку XVIII ст., архієпископ Філарет Гумілевський зазначає, що успіхи старообрядців з боку місцевої влади. Так наприклад, на підставі указу від 1 травня 1721 р. Консисторія зобов'язала полковника Булацеля видати старообрядців у Чугуєві та його околицях, причому, імена старообрядців були відомі. Проте, Булацель ігнорував наказ і не затримав старообрядців. Більше того, коли у 1732 р. для взяття виявлених у Чугуєві старообрядців була надіслана команда, козак Семен Кашкін, вийнявши шаблю, ледь не порубав надісланих та не дозволив їм затримати старообрядців. При цьому одного зі старообрядців, Івана Губкіна, не дав взяти під варту саме полковник Булацель [18, арк. 105]. У чому причина такої поблажливості з боку місцевої влади до старообрядців на фоні загальноімперського гоніння на цю віру, напевно невідомо. Історики припускають різні причини, навіть такі як підкуп посадових осіб, недбалість чиновників та співчуття старообрядцям [12, с. 214-223]. Яка з цих версій вірна, чи декілька одразу, на сьогодні ще достеменно не відомо. Але цікаво, що начальник округу полковник Рубець на закиди старообрядницьку каплицю відповідав, що «відкривши молельню легше спостерігати за розкольниками. Крім того, число розкольників у Чугуєві незначне і сміливо можна сказати: якби священники зверталися з розкольниками лагідно і з істинно християнською любов'ю, то помилки їх, навіть, найзатятіших давно б зникли» [21, арк. 17].

Проте, не завжди все складалося так сприятливо для старообрядців. Так, в 1806 році був закритий Чугуївський жіночий монастир, розігнані його насельниці, а майно завантажили на 15 підвід і відвезли в місцеву церкву, садибу ж монастиря купив священник цієї ж церкви Жаданівський. Лише в 1825 році черниці Домніка та Варвара викупили у вдови Жадановської садибу монастиря, побудували капличку, розширили келії — і це було друге народження монастиря — обителі Тихвінської.

Велику підтримку старообрядцям надавали заможні військові поселяни-господарі. У відомості обмежованим дачах (так звані пасіки), які знаходилися на окраїні м. Чугуєва в урочищі Пристінні у 1820 році є дані, що «На ділянці колезького секретаря Губкіна та військового селянина Якова Губкіна живуть старообрядські пустельники. На ділянці капітана Микити Мартесова і прапорщика Івана Губкіна є два сади, мала старообрядницька каплиця і 10 житлових хат, в яких живуть старі і хворі старообрядці».

На ділянці військових поселення Короткого, Захочасова, Сососова і Іванова вибудована старообрядницька каплиця і при ній 18-ть хат, в яких живуть різного звання старі жінки. На ділянці купця Михайла Мясоедова є сад, старообрядська каплиця і при ній 8-м хат, в яких живуть різного звання старообрядці чоловічої і жіночої статі... [15, арк. 924 об.]

За часів царювання Миколи I були посилені гоніння на старообрядців як від влади, так і з боку православної церкви. Звинувачення у поширенні розколу загрожувало їм тюремним арештом і засланням. Уникнути покарання старообрядці могли лише прийнявши православ'я. Переслідування та утиски старообрядців змушували їх

виробляти різноманітні методи протидії, що дозволяли зберегти «стару віру» у складних обставинах. Одним з таких методів було таємне сповідання віри. Причому, чоловіки-старообрядці частіше приховували свої релігійні погляди, ніж жінки, швидше за все тому, що були більше залучені до суспільного життя (як то служба в армії чи робота в цивільних установах).

У 1826 році вийшов наказ про заборону старообрядцям будувати нові культові споруди і ремонтувати ті, які були побудовані до 17 вересня 1826 року. Така заборона вела до занепаду й руйнування молитовних будівель, до чого власне й прагнула влада.

Височайшим повелінням від 16 квітня 1841 р. було наказано вжити певні заходи щодо розкольників, що знаходилися у військових поселеннях для звернення їх до православ'я. Так, командири військових поселень отримали розпорядження складати сімейні списки самим наставникам розкольників та затверджувати їх підписом корпусного командира. Більш ці списки поповнюватися не повинні. Всіх народжених дітей хрестити в православ'я. Шлюби здійснювати за православним обрядом і брати підписку про хрещення дітей в православ'ї. Поховання проводити на віддалених від селищ спеціально виділених ділянках, без публічного відспівування, проводів з хрестом, співом і т. ін. Вибрані розкольниками наставники залишаються на своїх місцях, але якщо помирають або їдуть, замість них нових вибирати не дозволяється, а молитовні опечатуються, богослужіння не проводиться. Прихожан же приєднують до іншої Старообрядницької каплиці, якщо така є в окрузі і передають туди списки. Наставники не допускаються до цієї посади без дозволу корпусного командира. Поручники цих правил мали віддаватися до суду [6, арк. 12-15]. Більше того, за приписом Військового міністра Департаменту Військових поселень 20.04.1852 р. наказувалося нижніх чинів, визнаних військовим судом винними за відвернення від православ'я в срьє, засудити до заслання в арештантські роти. На місцях ці правила, зазвичай, виконувалися старанно. Так, 1 березня 1852 року наставник старообрядницької каплиці Матвій Філіппов помер, після чого каплицю запечатали і молитися в ній заборонили [21, арк. 592]. Така ж доля спіткала й жіночий старообрядницький монастир після смерті його наставниці Марини Серікової 4 червня 1856 року. Ще перед своєю смертю Марина Серікова зверталася до інспектора Резервної кавалерії графа Нікітіна про залишення каплиці, бо живуть там неповносправні та престарілі військові поселянки, які не мають іншого житла. Проте, Нікітін розпорядився після смерті Серікової скит продати, а виручені гроші відправити в кредитні установи, для збільшення відсотків, якими забезпечити жінок, що живуть в монастирі. Старообрядці намагалися зберегти якщо не саму будівлю скиту, то хоча б монастирські книги та начиння. Щоб вилучити час, для цього жінки протягом двох днів приховували від начальства смерть своєї наставниці. Проте, все зберегти не вдалося, майно монастиря було продане з аукціону, ікони на міді, як «неправильні» підлягали знищенню, 70 ікон суздальського письма теж повинні були знищені, крім двох ікон Божої матері, переданих до Харківської Троїцької церкви. Книги, які не встигли заховати, були передані в бібліотеку Харківського Покровського собору. Щодо інших книг, начальством було проведено розслідування, та жінки так і не зізналися щодо їх місцезнаходження [19, арк. 137-139].

Але не дивлячись на те, що старообрядницькі каплиці були закриті, діяльність старообрядців в Чугуєві не завершилась. У 1862 році в будинку штабс-капітанші Євдокії Павлової в Чугуєві без відповідного дозволу була відкрита молитовня. Та знову проіснувала недовго і знову була закрита, а книги, ікони і все молитовне начиння конфісковане. У 1863 році селяни Борової, Тернової, Чугуєва Прохор Черкашин, Семен Корнєв, Антон Черкашин і ін. просили дозволити побудувати каплицю замість

Джерела та література

1. Барсуков А. П. Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII столетия: По напечатанным правительственным актам / Александр Барсуков. – СПб. : тип. М. М. Стасюлевича, 1902. – IX. – 611 с.
2. Безгодое А. А. Христиане-поморцы Украины: краткий обзор и постановка вопроса / А. А. Безгодое // Старообрядничество Украины та Росії: минуле та сучасне: матеріали II Всеукраїнської наук.-практ. конф., 1–3 жовтня 2004 р. – К., 2004 – С. 82–86.
3. Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.), ф. 3, оп. 31, спр. 67 [Дело по предписанию Главнокомандующего в СПб о часовнях и молельнях чугуевских расколов]. – 60 арк.
4. Держархів Харківської обл., ф. 3, оп. 31, спр. 441 [Списки старообрядцев и переписка о них 1816 р.]. – 54 арк.
5. Держархів Харківської обл., ф. 3, оп. 32, спр. 260 [Сведения о старообрядцах, проживающих в губернии]. – 64 арк.
6. Держархів Харківської обл., ф. 3, оп. 147, од. зб. 94 [Предписание инспектора ревизской кавалерии относительно состоящих в военных поселениях раскольников]. – 16 арк.
7. Держархів Харківської обл., ф. 3, оп. 175, од. зб. 138-а. [О совратившихся в раскол поручике Григории Бочерове с семейством, штабс-капитанше Евдокии Павловой коллежской регистраторше Анне Пастуховой]. – 17 арк.
8. Держархів Харківської обл., ф. 3, оп. 215, од. зб. 56, 106 арк.
9. Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 42, од. зб. 93 [О предоставлении раскольникам, обращающимся в православие льгот]. – 4 арк.
10. Держархів Харківської обл., ф. Р-3858, оп. 3, спр. 432 [Протокол засідання Виконавчого Комітету Харківського Обласного Ради Робочих Депутатів]. – 145 арк.
11. Держархів Харківської обл., ф. Р-3858, оп. 3, спр. 2050 [Протокол засідання Виконавчого Комітету Харківської Обласної Ради Робочих Депутатів]. – 64 арк.
12. Єремєєв П. Протекція та бездіяльність влади на місцях як фактор збереження «старої віри» в умовах державних утисків кінця XVII–середини XIX ст. (на матеріалах Харківщини) / П. Єремєєв // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2009. – Вип. 12. – С. 214–223 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/архіви_2009_12_28
13. Єремєєв П. Старообрядці Харківської губернії в 1825–1855 рр.: статевовікова структура [Електронний ресурс] / П. Єремєєв. – Режим доступу: http://www.academia.edu/6386739/Старообрядці_Харківської_губернії_в_1825_1855_рр_статевовікова_структура_The_Old_Believers_of_Kharkiv_province_1825_1855_sex_and_age_structure.
14. Новое о Релине. Статьи и письма художника. Воспоминания учеников и друзей. Публикации / [Ред.-сост.: И. А. Бродский и В. Н. Москвинов. – Ленинград: Художник РСФСР, 1969]. – 435 с.
15. Російський державний військовий історичний архів, ф. 405, оп. 1, спр. 51 [Входящие бумаги по поселенной кавалерии за 1819 г. об устройстве и хоз. обеспечении поселений, о строительстве домов]. – 1226 арк.
16. Релин И. Е. Далекое близкое / И. Е. Релин. – СПб. : Издательская Группа «Азбука-классика», 2010. – 384 с.
17. Старообрядничество. Историчний екскурс [Електронний ресурс] / А. Бабинський. – Режим доступу: https://nsu.org.ua/ua/index/reference/major_religions/~Старообрядництво/33311/
18. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков: ХЧМГУ, Издательство САГА, 2006. – Т. 3. – 354 с.
19. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАІАК), ф. 1323, оп. 1, спр. 494 [О проваже старообрядческого раскольничьего скита]. – 170 арк.

20. ЦДАІАК, ф. 1352, оп. 1, спр. 298 [О вознаграждении поселянина Михаила Бунакова за правильные действия относительно склонения раскольников к истинной вере]. – 9 арк.
21. ЦДАІАК, ф. 1352, оп. 1, спр. 392 [О раскольничьей часовне в Чугуеве]. – 161 арк.

Ольга ШЕВЧЕНКО
(Чугуев)

Інкорпорація старообрядчества в офіційне православ'я (на прикладі старообрядчеської общини Чугуєва)

В статті аналізується взаємовплив старообрядчества і офіційного православ'я в Чугуєві, визначені методи, застосовувані старообрядцями для того, щоб зберегти свою віру, незважаючи на всі гоніння як царської влади, так і притеснення радянської влади. Розглянуті питання взаємодії старообрядчеської общини і місцевої влади, в тому числі і воєнної.

Ключові слова: старообрядці; Чугуєв; православ'я; сектантство; раскол.

Olha SHEVCHENKO
(Chuguiv)

Incorporation of Old Believers into the official Orthodoxy (on the example of the Old Believer community in the city of Chuguiv)

The article analyzes the mutual influence of Old Believers and official Orthodoxy on the example of the city of Chuguiv in Kharkiv region, discovered methods that the Old Believers used to preserve their faith, despite all the persecution of both royal power and the oppression of Soviet power. The repressive and missionary actions of the state authorities and representatives of the Orthodox Church led to the fact that the Old Believers had combined with Orthodoxy, to adopt certain rules of conduct related to it, both in Chuguiv and on the territory of the Russian Empire. However, among Chuguiv Old Believers a large group professed secretly their faith secretly. They were supposed to lead a double life, demonstratively fulfilling all the requirements of the church, and keeping the rites of their faith secretly. The article deals with the issues of interaction of the Old Believers community and a local authority, including the military. Chuguiv was the center of Ukrainian military settlements (1817-1857). The history of the issue was traced from the appearance of Old Believers in the city since the middle of the seventeenth century until the complete disappearance of the late twentieth century, because Chuguiv was one of the largest centers of the Old Believers of Slobozhanshchyna.

Keywords: Old Believers, Chuguiv, Orthodox, sectarianism and split